

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİMAL-QƏRB BÖLGƏSİ ŞİVƏLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Könül Rəşid qızı Sadıqova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Sumqayıt – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Müasir Azərbaycan dili şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Elbrus İslam oğlu Əzizov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Əzəmət Murtuza oğlu Rüstəmov

filologiya elmləri doktoru, professor
Zəmfira Əsgər qızı Şahbazova

filologiya elmləri doktoru, professor
İbrahim Məhəmməd oğlu Bayramov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, dosent
Nigar Vəliş qızı İsgəndərova

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Afət İlyas qızı Rəfiyeva

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Astan Əhmədcan oğlu Bayramov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Şimal-qərb şivələri dedikdə Azərbaycan Respublikasının Şəki, Oğuz, Zaqatala, Qax və Balakən rayonlarının şivələri nəzərdə tutulur. Bu şivələr dilimizin digər şivə qrupları ilə müqayisədə istər fonetik, istər qrammatik, istərsə də leksik özəlliyi ilə seçilir.

Bölgə şivələrinin lüğət tərkibində dilin çox qədim leksik qatının vahidlərinə tez-tez təsadüf olunur. Şimal-qərb şivələrində mütəmadi işləkliyi ilə fərqlənən bu cür sözlər öz arxaikliyi və türkmənşəli olması ilə diqqəti cəlb edir. Bu şivələrin leksik tərkibində alınma sözlər də müşahidə olunur. Xüsusilə, bölgə şivələrinin qarışıq tipli dialekt xüsusiyyətlərinə malik olması müəyyən dərəcədə dialektin leksikasında sözlərin mənşə etibarilə müxtəlifliyinə gətirib çıxarır. Bu mənada şimal-qərb şivələrinin leksik tərkibinin mənşə baxımından öyrənilməsi bugünkü dilçiliyimiz üçün aktual problemlərdən biridir.

Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrinin lüğət tərkibi fonetik şəkli və ifadə etdiyi məna ilə əlaqədar fərqlənən leksik-semantik söz qrupları ilə zəngindir. Həmin söz qruplarına aidliyi ilə seçilən və dialekt leksikasının tərkibinə daxil olan çoxmənalı sözlər yaranması və qrammatik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Çoxmənalı sözlərin leksik-semantik sistemin digər qruplarına təsiri (məs.: uzunmüddətli tarixi inkişaf prosesində sözün mənalılarının parçalanması və müstəqim məna kəsb etməsi nəticə etibarilə omonimlərin yaranmasına səbəb olur) bölgə şivələrinin lüğət tərkibinə aid leksik vahidlərin əsasında əks etdirilir.

Şimal-qərb bölgəsi şivələrində işlənən türkmənşəli və alınma sözlərdən ibarət omonimlərin eyni və ya müxtəlif nitq hissəsinə aidliyi və həmçinin bölgə şivələrində işlək olan sinonim cərgələr, cərgələrdəki dominant üzvlər və dubletlər arasındakı fərqlər həmin söz qruplarının nəzəri və müqayisəli şəkildə araşdırılmasına gətirib çıxarmışdır. Şimal-qərb şivələrinin lüğət tərkibinə daxil olan leksik vahidlərin əsasında forma və məzmunca fərqlənən söz qruplarının,

onların linqvistik əlaqə və spesifik xüsusiyyətlərinin tədqiqi dilçiliyimiz üçün zəruri problemlərdən biridir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənablarının 09 aprel 2013-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın 6.3.5 bəndində dilimizin dialekt və şivələrinin tədqiq edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu mənada Azərbaycan dilinin şimal-qərb bölgəsinin şivələrinin leksikasının dövrün tələbləri baxımından araşdırılması aktualıq kəsb edir.

Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələri haqqında bu günədək bir sıra araşdırmalar aparılmışdır. Hələ keçən əsrin 20-ci illərində N.Aşmarinin Nuxa (Şəki) şəhər şivəsi haqqında ilk tədqiqatı vardır¹. Sonrakı dövrlərdə A.Ə.Hüseynov², M.İ.İslamov³, S.M.Mollazadə⁴ və digərləri tərəfindən bölgənin şivələrinə dair tədqiqatlar aparılmışdır. Musa İslamov “Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti” adlı monoqrafiyasında Şəki dialektini geniş şəkildə araşdırmışdır. S.M.Mollazadənin Qax rayonu şivələrinə həsr olunmuş dissertasiyası da qiymətli tədqiqatdır. Həmçinin Azərbaycan dialektlərinə həsr olunmuş bir sıra tədqiqatlarda şimal-qərb şivələri müəyyən problemlər daxilində tədqiq olunmuşdur⁵.

¹ Aşmarin, N.İ. Lügət üçün Azərbaycan türk şivələrinin toplanmasına dair // – Bakı: Maarif və mədəniyyət, – 1924. № 1, – s. 33-34.

² Гусейнов, А.А. Говоры Варташенского района: / Автореферат диссертации кандидата филологических наук / – М., 1952. – 16 с; Hüseynov, A.Ə. Azərbaycan dili şimal-qərb şivələrinin lüğəti // – Bakı: V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun elmi əsərləri, XI seriya, – 1965. №1, – s. 85-107; №2, – s. 104-125; №3, – s. 67-86; №4, – s. 83-103; №5, – s. 99-117.

³ İslamov, M.İ. Nuxa dialekti: / filologiya elmləri namizədi dis. avtoreferatı / – Bakı, 1961. – 28 s.

⁴ Mollazadə, S.M. Azərbaycan SSR-nin Qax rayonu şivələri: / filologiya elmləri namizədi dis. avtoreferatı / – Bakı, 1966. – 32 s.

⁵ Əzizov, E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: / filologiya elmləri doktoru dis. avtoreferatı / – Bakı, 1990. – 54 s.; Məmmədli, M.Ə. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları / M.Ə.Məmmədli. – Bakı: Elm, – 2003. – 264 s.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın tədqiqat obyektı Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrinin leksikasıdır. Tədqiqatın predmetini isə şimal-qərb şivələrinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin, dialekt sözləri arasındakı semantik əlaqə və münasibətlərin təhlili təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin geniş və hərtərəfli təhlilini vermək və bu qrupa aid olan şivələrin xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir.

Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- Şimal-qərb şivələrinin spesifik xüsusiyyətlərini araşdırmaq;
- Bölgə şivələrinin təsnifatının elmi əsaslarını və tarixini tədqiq etmək;
- Şimal-qərb şivələrində işlək olan leksik vahidlərin tematik söz qruplarını müəyyənləşdirmək;
- Tədqiq edilən şivələrin leksik tərkibinə daxil olan bəzi sözlərin mənşəyini araşdırmaq;
- Şivələrin lüğət tərkibinə aid olan leksik-semantik söz qruplarını leksik və semantik cəhətdən təhlil etmək;
- Bölgə şivələrində işlək olan çoxmənalı sözlərin mahiyyətini açıqlamaq;
- Şimal-qərb şivələrində işlənən omonimlərin yaranma yollarını müəyyənləşdirmək;
- Şivələrdə işlək olan sinonimləri və dubletləri fərqləndirmək;
- Bölgə şivələrində müşahidə olunan antonimləri linqvistik kontekstdə araşdırmaq;
- Şimal-qərb şivələrində leksik-semantik söz qruplarını təşkil edən vahidləri müqayisəli şəkildə təhlil etmək.

Tədqiqat metodları. Leksikoloji tədqiqatda qarışıq tipli bölgə şivələrinin digər ləhcə və dillərlə uyğunluq təşkil edən ümumiləşdirici xüsusiyyətlərini, leksik vahidlərin etnik mənşəyini, tematik məzmununu nəzəri cəhətdən şərh etmək məqsədilə təsviri metoddan istifadə edilmişdir. Şimal-qərb şivələrində dil elementlərinin semantikasına aydınlıq gətirmək üçün tarixin müəyyən dövrlərində müşahidə olunan fərqlərin izahını vermək, leksik-semantik söz qruplarını spesifik xüsusiyyətləri etibarilə

sistemləşdirmək üçün tarixi-müqayisəli təhlil metodu ilə linqvistik təsvirə əsaslanan faktlar qarşılıqlı sürətdə təhlil edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

– Şəki-Oğuz, Zaqatala-Qax və Balakən regionunu əhatə edən şivələr dialekt xüsusiyyətləri baxımından qarışıq tipli şimal-qərb şivələri qrupu kimi öyrənilir.

– Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrinin lüğət tərkibinə əhalinin məşğuliyyəti, həyat tərz, məişəti üçün səciyyəvi olan türk, Qafqaz, fars, ərəb mənşəli sözlər daxildir.

– Azərbaycan dilinin şimal-qərb bölgəsi şivələrinin leksik tərkibində bir-biri ilə əlaqədə olan, bir sistemi təşkil edən forma və məzmunca söz qrupları müəyyən yeri tutur.

– Şimal-qərb bölgəsi şivələri metafora, metanimiya, sinekdoxa kimi mənə köçürmələri əsasında formalaşan çoxmənalı isim, söz birləşməsi və ya nitq situasiyası daxilində mənə çalarları reallaşan çoxmənalı sifət, oxşar proses və ya hərəkətləri ifadə edən çoxmənalı feillərlə zəngindir.

– Bölgə şivələrinin lüğət tərkibində təsadüfi səs uyğunluğu əsasında yaranan, leksik və ya leksik-qrammatik, türkmənşəli sözlərdən ibarət olan omonimlər üstünlük təşkil edir.

– Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrində işlək olan sinonimlər quruluşu, mənşəyi, yaranması, mütləq və ya nisbililiyi etibarilə bir-birindən fərqlənir, hətta həmin leksik vahidlərin təşkil etdiyi cərgələr tərkibinə, yəni üzvlərinin sayına görə müxtəlifdir.

– Şimal-qərb bölgəsi şivələrində işlənən antonimlər əkslik dərəcəsinə, mənə növlərinə, quruluşuna, mənşəyinə, nitq hissələri və ya frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunmasına görə müxtəliflik təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada qoyulan problem Azərbaycan dialektologiyasında ilk dəfə müstəqil tədqiqat kimi öyrənilir. Şimal-qərb şivələrinin lüğət tərkibinə daxil olan leksik vahidlərin tematik qruplaşdırılması və araşdırılması Azərbaycan dialektologiyasında yeni problem kimi böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Tədqiqat işində şimal-qərb bölgəsi şivələrinin lüğət tərkibindəki forma və məzmunca fərqlənən söz qrupları – çoxmənalı sözlər, omonim, sinonim, antonimlər sistemli şəkildə araşdırılmışdır.

Şimal-qərb şivələrində leksik-semantik söz qruplarından olan çoxmənalı sözlər ilk dəfə linqvistik təhlilə cəlb edilmiş, aidiyyəti üzrə nitq hissələrindən asılı olaraq məcazlaşma, söz birləşməsi və ya nitq situasiyası daxilində formalaşmasına görə təsnif edilmişdir. Habelə bölgə şivələrində işlənən omonimlər yaranması, etnik mənşəyi, eyni və ya müxtəlif nitq hissələrinə aidiyi baxımından müxtəlif qruplarda təhlil olunmuş, sinonim və antonimlər, onların yaranma yolları sistemli şəkildə araşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işindən əldə edilmiş nəticələr dialektlər və onların leksikası ilə bağlı aparılacaq növbəti araşdırmalar üçün əhəmiyyət kəsb edə bilər. Habelə ali məktəblərdə filologiya ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr, magistrantlar, habelə filologiya sahəsində çalışan elmi işçilər istifadə edə bilərlər. Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrinə aid lüğətlərin tərtibatında, müxtəlif monoqrafiya və dərsliklərin yazılmasında hazırkı tədqiqat işindən bəhrələnmək mümkündür.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işi AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Dilşünaslıq üzrə problem şurasında qeydiyyatdan keçmişdir. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və əldə edilmiş elmi nəticələr yerli, o cümlədən xarici dövrü elmi nəşrlərdəki məqalələrdə, respublika, habelə beynəlxalq konfrans materiallarında dərc olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Müasir Azərbaycan dili şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş – 5 səhifə (8271 işarə), tədqiqatın əsasını təşkil edən üç fəsil (I fəsil – 46 səhifə (85082 işarə), II fəsil – 43 səhifə (73614 işarə), III fəsil – 30 səhifə (50702 işarə), nəticə – 3 səhifə (4690 işarə) və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı – 13 səhifə, əlavə və ixtisarların siyahısı hər biri 1 səhifədən ibarət olmaqla 144 səhifədir. Dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi 222359-dur.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, tədqiqatın metod və müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalarından, elmi yeniliyindən, nəzəri və praktik əhəmiyyətindən bəhs edilir, işin aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslı “**Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsində şimal-qərb şivələri qrupunun yeri və onun leksik tərkibi haqqında**” adlanır. Bu fəslin “**Şimal-qərb şivələri qrupu və onun səciyyəvi xüsusiyyətləri**” adlı birinci paragrafında dialekt xüsusiyyətləri baxımından qarışıq xarakterdə olan bölgə şivələrinin təsnifat tarixinə nəzər salınmış, şimal-şərq, qərb və cənub ləhcələri ilə uyğun gələn, habelə şimal-qərb şivələri üçün xarakterik olan fonetik, qrammatik, leksik xüsusiyyətlər öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanın dialekt və şivələrinin ilk bölgüsü M.Şirəliyevə aiddir. O, 1941, 1947, 1960, 1967, 1983-cü illərdə (müxtəlif dəyişikliklərlə) *şimal qrupu* dialektlərinə Nuxa dialektini və Zaqatala, Qutqaşen (indiki Qəbələ), Vartaşen (indiki Oğuz) şivələrini aid edir. R.Rüstəmov “Azərbaycan dialektologiyası proqramı”nda (1953) verilmiş təsnifatında Nuxa, Qutqaşen, Zaqatala dialektlərini şimal qrupunda göstərir. A.Hüseynov “Azərbaycan dialektologiyası” adlı dərs vəsaitində şimal qrupunu qıpçaq tipli dil ünsürlərinin üstünlük təşkil etdiyi ləhcəyə daxil edir⁶. O, həmin əsərin 1979-cu il nəşrində isə 3 ləhcədən bəhs edir və şimal-qərb qrupunda Zaqatala-Qax şivələrini birləşdirir, Şəki şivəsi isə hər hansı bir ləhcəyə daxil olunmur⁷.

E.İ.Əzizov Azərbaycan dilinin dialekt üzvlənməsinin üç ləhcədən – *şimal-şərq, qərb, cənub ləhcələrindən* və dialekt xüsusiyyətləri baxımından qarışıq tiptə olan *şimal-qərb şivələri qrupundan* ibarət olduğunu göstərir. Tədqiqatçıya görə, Şəki, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən bölgələrini əhatə edən şimal-qərb şivələri

⁶ Hüseynov, A.Ə. Azərbaycan dialektologiyası (Dərs vəsaiti) / A.Ə.Hüseynov. – Bakı: API nəşriyyatı, – 1958. – s.114.

⁷ Hüseynov, A.Ə. Azərbaycan dialektologiyası (Dərs vəsaiti) / A.Ə.Hüseynov. Bakı: API-nin nəşri, – 1979. – s.20; s.32; s.36.

qrupu dialekt xüsusiyyətləri baxımından qarışıq tipli şivələr hesab olunur. Buna səbəb əhalinin miqrasiyası dolayısı ilə həmin şivələrdə qərb və cənub ləhcələrinə xas xüsusiyyətlərin olmasıdır⁸.

Dilimizin şimal-qərb şivələrində şimal-şərq ləhcəsi ilə uyğun gələn və daha çox şimal-qərb bölgəsinin şivələri üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər vardır: *a>e* (*gəlin*), *e>i* (*nicə*); *o>u* səs əvəzlənmələri; *habı*, *ho*, *həblə* kimi işarə əvəzliliklərinin işlənməsi; nəqli keçmiş zamanın III şəxs tək və cəmində işlənən *-itdi*⁴ şəkilçisi; Quba, Qusar, Xaçmaz bölgəsində daha çox işlənən *-iban*, *-ibanı* feli bağlama şəkilçilərinin *-ibanı*, *-ibəni*, *-ubanı*, *-übəni* (*-ivanı*, *-ivəni*, *-uvanı*, *-üvəni*) fonetik tərkibində aktiv şəkildə Qax-Zaqatala, qismən isə Şəki şivəsində müşahidə olunması; Qax, Zaqatala rayon şivələrində III növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfinin yiyəlik halda *-im* əvəzinə *-in* şəkilçisini qəbul etməsi: *menin qız* (Quba, Qusar, Xaçmaz rayon şivələrində *-i* şəklində özünü göstərir: *bizi kənt*).

Qərb ləhcəsi üçün xarakterik olan velyar *η* səsinin şimal-qərb bölgəsi şivələrində qismən işlənməsi və aktivliyini itirməsi bölgədə müxtəlif dialektlərin qarışması faktını təsdiq edir. Şimal-qərb şivələrində söz ortasında intervokal mövqedə müşahidə edilən *c* səsinin *j* səsinə keçidi (*köçijix'di*, *ciji*); *v* səsinin *y* səsinə keçidi (*öylat*); çoxhecalı söz sonunda *b>f* (*gəlif*), sözdə iki sait arasında və təkhəcalı sözlərin sonunda *b>v* (*qavıx*) səs əvəzlənmələri qərb ləhcəsi üçün xarakterik olan əlamətlərdəndir. Şimal-qərb şivələrindəki qarışıq tipli izoqloslardan biri də nəqli keçmiş III şəxin təkini ifadə edən *-ifdi*, *-ıfđı* (*gəlifdi*) şəkilçisinin işlədilməsidir.

Azərbaycanın cənub hissəsindən şimala olan miqrasiyanın nəticəsi kimi şimal-qərb bölgəsinin şivələrində cənub şivələrinin xarakterik xüsusiyyətlərinə də təsadüf edilir: *g* və *k* səslərinin *c* və *ç* səslərinə keçidi (*cəlin*); saıtlərin burun variantlarının işlənməsi: *əluü* (Oğ.); Qax və Şəki şivələrində *-iy*, *-iy*, *-uy*, *-üy* (*biliy*) indiki zaman şəkilçisinin işlədilməsi.

Nuxa toponiminin mənşəyi cənub zonası və oradan köçərək Şəkiddə məskunlaşan əhali ilə əlaqələndirilmişdir. Dialektoloq

⁸ Əzizov, E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası (Dərs vəsaiti) / E.İ.Əzizov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. 2-ci nəşri. – s.278.

E.İ.Əzizov M.Vəlilinin (Baharlının) tədqiqlərinə istinad edərək bu adın “no xoy” kəlməsindən yarandığını vurğulamışdır. “Xoy” – öz vətənlərinin adını andırmaq məqsədilə işlədilmişdir. Tarixi əlaqələrin əksi olan “Yeni xoy” birləşməsi fonetik formalaşma prosesində Noxoy, Noxa, Nuxa şəkillərində öz ifadəsini tapmışdır.

Şimal-qərb şivələrində qumuq dili ilə ortaq xüsusiyyətlərə də təsadüf edilir: *nq* səs birləşməsinin işlənməsi: *donquz* (Ş.) (qumuq dilində: *донгуз*); Zaqatala və Qax rayonlarının şivələrində I və II şəxs əvəzlilərinin təkinin müvafiq halda *mağa*, *sağa* formasında işlədilməsi (qumuq dilində: *caгба*); qəti gələcək zamanın III şəxs tək və cəmində *-cax* (*-ycax*), *-cix'* (*-cix'*) şəkilçisinin Şəki şivəsində müşahidə olunması: *görcaxdı*, *görüçix'* və *s.* (qumuq dilində qəti gələcək zaman *-cak*, *-cek*).

Qafqaz dilləri ilə ortaq xüsusiyyətlərinin olması şimal-qərb şivələrinin qarışıq tipdə olmasını şərtləndirən amillərdəndir: *ə>a*: *dars*, *ö>o*: *kohna* (Zaq.), *ü>u*: *qun* (*gün*) (Bal.) səs keçidləri⁹; şəxsə görə uzlaşmanın pozulması: *senin anası*, *biz bilər* (Q.), – *Men qoca adamdı* (Zaq.); ikinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfində mənsubiyyət şəkilçilərinin ixtisarı: *qalxoz idarə* (Zaq.).

Ümumiyyətlə, dialektlərin bölgüsü ilə əlaqədar olaraq dialektologiyada müxtəlif prinsip və münasibətlər mövcuddur. Azərbaycan dilinin dialekt qruplarının ümumi təsnifatı və şivələrin fərqləndirilməsi üçün tayfa əlamətlərinin əsas götürülməsi deyil, məhəlli prinsiplərə istinad etmək daha düzgün hesab olunur ki, bu prinsipi doğuran əsas səbəblər kimi coğrafi və tarixi amillər göstərilir.

Dissertasiyanın I fəslinin “**Şimal-qərb şivələrinin mənşəcə lüğət tərkibi**” adlı II paragrafında Şəki, Oğuz, Zaqatala, Qax, Balakən rayon şivələrinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər etnik mənşəyi etibarilə qruplaşdırılmışdır: 1) Türk; 2) Qafqaz; 3) fars və 4) ərəb mənşəli sözlər.

⁹ Əzizov, E.İ. Dialektoloji atlas və dialektlərin qarışması problemi (İkinci məqalə) // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2000. №2, – s.16.

Türkmənşəli sözlər şimal-qərb şivələrinin leksikasında üstünlük təşkil edir¹⁰. Bu fakt şivələrdə həm arxaik leksik qatın mühafizə olunması, həm də qohum dillərlə dialekt leksikasının qarşılıqlı münasibətləri kimi öz əksini tapır.

İni Şəki, Zaqatala, Qax, Balakən şivələrində “qayın” mənasındadır. Qədim türk sözlərindən “kiçik qardaş” mənasındakı *ini* leksik vahidi qumuq¹¹ və qaraqalpaq¹² dillərində, habelə uyğur dilinin dialektlərində¹³ də işləkdir.

Bəbərçin sözü Zaqatala, Qax şivələrində “qaranquş” mənasında qeydə alınmışdır. A.Hüseynova görə, *bəlbəkçin* sözündə *bəlbək* hissəsi, “*bal(çıq) - palçıq*” söz kökü ilə əlaqədardır, qaranquşun palçıqla yuva qurma xüsusiyyətinə görə bu cür adlandırılmışdır¹⁴. Sözdəki *-çin* hissəsinin mənşəyi hesab olunan *-uçqan*, *-üçkən* sözünün türk dillərində *uç-* felindən və *-qan* şəkilçisindən düzəldiyini, quş anlamı ifadə etdiyini və tədricən *uçqan*→*üçkən*→*üçən*→*çin* // *çin* şəklində şəkilçiləşdiyini izah edən Ə.Dəmirçizadəyə görə, söz kimi müstəqilliyini qoruya bilməyən şəkilçi öz mənasını saxlamışdır: “*quş*” *anlayışını ifadə edən -çin* // *-çin əvvəllər aktiv, hazırda isə passiv, daha doğrusu, arxaik bir şəkilçi kimi ancaq bir neçə quş adında qalmışdır*”¹⁵.

Urux-turuğ Oğuz şivəsində “nəsil, tayfa” mənasındadır: – *Urux-turuğunu götürüb gəlmişdi* (Oğ.). Həmin mürəkkəb sözün birinci hissəsi *uruğ* Orxon abidələrində “qəbilə”, “boy”, “nəsil”, “soy” mənasında işlənmişdir¹⁶. Qədim türk sözü *urux-turuğ* “Divanü

¹⁰ Садыгова К.Р. Лексика северо-западных говоров Азербайджанского языка // – К.: Язык и культура, – 2018. Выпуск 21, – стр.63.

¹¹ Кумыкско-русский словарь / Под ред. проф. З.З.Бамматова. – М.: Сов. Энциклопедия, – 1969. – с.151.

¹² Русско-каракалпакский словарь / Под ред. Баскаков Н.А. – Москва: Сов. Энциклопедия, – 1967. – с.63

¹³ Тенишев, Э.Р. Уйгурский диалектный словарь / Э.Р.Тенишев. – Москва: Наука, – 1990. – с.71.

¹⁴ Hüseynov, A. Azərbaycan dialektologiyası / A.Hüseynov. – Bakı: API nəşriyyatı, – 1958. – s. 73.

¹⁵ Dəmirçizadə, Ə. 50 söz / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı: Gənclik, – 1968. – s. 71.

¹⁶ Rəcəbov, Ə. Orxon-Yenisey abidələri / Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. – Bakı: Yazıçı, – 1993. – s. 381; s.72; s.79.

lüğət-it-türk”də “qohum” mənasında *uruğ-turiğ* fonetik şəklində öz əksini tapmışdır (M.K.). S.Y.Malov *uruy* fonetik tərkibindəki sözün “qohum-əqraba, nəsil” mənalarında işləndiyini göstərmişdir¹⁷.

Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrində *Qafqaz mənşəli sözlərin* işlənməsi, ilk növbədə, respublikamızın şimal-qərb bölgəsində yerləşmiş saxur, avar kimi azsaylı xalqların dilləri ilə dialektlərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində meydana çıxmışdır: *Adiy* “ana”, *didiy* (Zaq.) “ata”, muxax və saxur dillərində *adiy* “nənə”, *didey* “ata”; *abacur* (Zaq., Q.) // *abajur* (Ş.) “yerkökü”, Dağıstan dillərində *abadjur*¹⁸; *axu, axı* (Bal.) “meşəlik və ya kolluq kimi yerləri təmizlədikdən sonra düzəldilən əkin sahəsi”, gürcü dilində *axo* “dağın yamacında torpaq sahəsi”; *əbləbiç, ərəvuc, hərnəvüc* (Q.) “soxulcan”, saxur dilində *abravuç; sülfüllü* (Ş., Oğ.) // *sürfüllü* (Ş., Q.) // *sürhü* // *sürhüllü* // *sürüllü* (Q.) “balıqqulağı formasındakı xəmirdən və qaxacdən (qurudulmuş ət) hazırlanan sulu xörək”, saxur dilində *sürhülle* “xəmir xörəyi”; *xidva* (Q.) “mətbəx”, saxur dilində “şkaf”¹⁹; *haratzi* // *hərətsi* (Q.) “saxsı su qabı”, gürcü dilində *aratzi* “saxsı qulplu qab”²⁰; *xogər* (Ş. – Göynük) // *xoğəri* // *xoqar* // *xuqari* (Zaq.) // *xuqarı* (Q.) “gilas ağacının qabıq hissəsindən hazırlanan zənbil və yaxud səbət”, avar dilində *xuquri* “zənbil, səbət”²¹.

Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrinin lüğət tərkibində türk və Qafqaz mənşəli sözlərlə yanaşı *fars dilindən* keçmiş leksik vahidlər də müəyyən yer tutur: *Simsar* “qohum” (Zaq.), fars dilində “doğma, yaxın”; *aynabənd* (Ş.) “şüşədən balkon”, fars dilində

¹⁷ Малов, С.Е. Памятники древнетюркской письменности / С.Е.Малов. – Москва; Ленинград: Издательство Академии наук СССР, – 1951. – с. 439.

¹⁸ Моллазаде, С. Происхождение некоторых слов в Кахском говоре азербайджанского языка // – Баку: Вопросы диалектологии тюркских языков, – 1966. – т. 4, – с. 211.

¹⁹ Асланов, А.М. Иберийско-Кавказский субстрат в Закавказских говорах азербайджанского языка // – Баку: Вопросы диалектологии тюркских языков, – 1966. – т. 4, – с. 206.

²⁰ Hüseynov, A.Ə. Azərbaycan dili şimal-qərb şivələrinin lüğəti // – Bakı: V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun elmi əsərləri,– 1965. XI seriya, №5, – s. 100.

²¹ İslamov, M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti / M.İslamov. – Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, – 1968. – s. 206.

ayinəbənd “şüşəbənd”; *dərvəçə* (Ş) “darvazanın kiçik qapısı”, farscada *dərbeçə* “kiçik qapı”; *dasdar* // *dastar* (Q.) “gəlinlərin baş örtüyü”, fars dilində *dəstar* “çalma, əmmamə”; *badiyə* (Ş.) “qulpsuz mis qab”, fars dilində *badə* “şərab piyaləsi”; *beybut* (Ş.) “qatlanmayan iri bıçaq”, fars dilində *behbud* “xəncərin bir növü”; *şirdan* (Oğ.) “mal-qaranın mədə və bağırsağı arasındakı hissə”, fars dilində *şirdan* “gövşəyən heyvanlarda mədə”.

Şimal-qərb şivələrinin leksikasında az da olsa, elmi ədəbiyyatda, ümumiyyətlə, *iranmənşəli* hesab edilən sözlərə təsadüf etmək mümkündür: *ba:lı* (Ş., Q., Bal.) “*gilas*”; *goduş* (Ş., Zağ.) // *goduş* (Oğ.) “saxsı balaca qab” (mənşəyi etibarilə İran dillərindən alınmış söz “inək” anlamı *qo* // *ga* // *gov* // *qav* + *düş* // *duş* (“sağmaq”) köklərindən yaranmışdır).

Bölgə şivələrində fars dilindən keçmiş sözlərlə bərabər *ərəb dilinə məxsus leksik vahidlərin* işlənməsi müşahidə edilir: *ayar* (Oğ.) “nəyisə tez ayırd edən”, ərəb dilində *ajap* fonetik şəkildə “çoxbilməmiş”; *vağiyə* // *vağyə* (Ş.) “yuxu”, ərəb dilində *vaqiə*; *şaqqa* (Ş.) 1. qoyun-quzu, mal-qaranın kəsildikdən sonra tən yarı bölünən hissəsi; 2. hissə, tərəf, ərəb dilində *şəqq* “çatlama, yarma”; *tavaza etmək* (Oğ.) “nazlanmaq, ədalanmaq, təşəxxüslənmək”, ərəb dilində “təvazö”²²; *zaftında olmaq* birləşməsi “öhdəçiliyində, ixtiyarında olmaq”, ərəb dilində *zəbt*²³.

Həmçinin bu paraqrafta ədəbi dil üçün arxaikləşmiş, amma dialekt leksikasında işlək olan vahidlər fonetik, leksik, semantik arxaizmlər kimi tədqiq edilmişdir.

III paraqraf “**Şimal-qərb şivələrində tematik söz qrupları**” adlanır. Hər hansı bir dialektin leksikasında əhalinin məşğuliyəti, həyat tərzini və məişəti üçün səciyyəvi sözlər daha çox üstünlük təşkil edir. Baramaçılıq və tütüncülük şimal-qərb rayonlarının əsas iqtisadi sahələrindən olduğundan, xüsusilə, Şəki rayon şivəsinin lüğət tərkibi

²² Hüseynov, A.Ə. Azərbaycan dili şimal-qərb şivələrinin lüğəti // – Bakı: V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun elmi əsərləri,– 1965. XI seriya, № 4, – s. 83.

²³ Моллазаде, С. Происхождение некоторых слов в Кахском говоре азербайджанского языка // Баку: Вопросы диалектологии тюркских языков, – 1966. – т. 4, – с. 211.

üçün bu tematik qrupa daxil olan sözlər səciyyəvidir: *basna* // *basni* (Ş.) “aşağı keyfiyyətdə barama və yaxud ipək”, *davel* (Ş.) “baramanı açan sex”, *xirex* // *xirix* // *xirix* (Ş.) “barama qurdunun dördüncü yuxusu”, *mancılıxçı* (Ş.) “baramanı döyüb, sapı açan dəzgah işçisi”, *uydur* (Ş.) “baramanın ipəyi alındıqdan sonra qalan çıxar hissə”, *doğanax* (Ş.) “tütün düzülən iplərin keçirildiyi ağac qarmaq”, *do:ruş* (Oğ.) “ən yaxşı tütün yarpağı”, *farmator* (Oğ.) “ovulmuş quru tütün”, *oddanı* (Oğ.) “tütün qurutmaq məqsədilə tikilən xüsusi məntəqə”, *pat* (Zaq., Q.) “ipə düzülən tütünün yarpağı”, *vaqun* (Ş.) “tütünün yarpaqlarını qurutmaq üçün çərçivə”.

Şimal-qərb şivələrində əkinçilik və heyvandarlıqla bağlı sözlər üstünlük təşkil edir. Həmin sözlərin işlənmə dairəsinin genişliyi ərazi və ərazidə yaşayan xalqın həyat tərzi ilə bağlıdır. Bağçılıqla bağlı olan sözlərin tematik qrupuna, əsasən, meyvə və giləmeyvələrlə əlaqədar olan sözlər daxildir. Bölgə şivələrinin lüğət tərkibindəki geyim, bəzək, ev, qab-qacaq, müxtəlif tikili və s. bağlı leksik vahidləri birləşdirən tematik söz qrupları da işləkdir.

Şimal-qərb bölgəsi şivələrində qohumluq əlaqələrini ifadə edən sözlər qan və nikah qohumluğuna əsasən qruplaşdırılmışdır: *bova*, *buba*, *buva* (Bal.) “ana”, *lələş* (Oğ.) “ata”, *çöçüy* (Q.) “qardaş”, *badiy* (Q.) “bacı”, *əmə* (Ş., Oğ., Q., Zaq.), *əməsi* (Q.), *həmşirə* (Ş.), *mama* (Ş., Q., Zaq., Bal.) “bibi”, *pətə* (Q.) “xala” qan qohumluğunu, *xatın* (Ş.) // *xatınşı* (Q.) “arvad, qadın”, *göyüm* (Zaq.) “kürəkən”, *ini* (Ş., Zaq., Q., Bal.) “hər hansı qadının qayını”, *bacı* (Bal.), *singil* (Q., Zaq.) “bacanaq” nikah qohumluğunu ifadə edən leksik vahidlərdir.

Bölgə şivələrində eyni bir anlayışın müxtəlif sözlərlə və ya bir sözün müxtəlif fonetik variantları ilə ifadəsini müşahidə etmək mümkündür: *ağızdix* (Oğ.), *dablı* (Q., Zaq.), *zabrı* // *zabru* (Q., Zaq.), *zib* (Q.) “qıf”. *Ağızdix* sözünün Çənbərək şivəsində və digər qərb şivələrində (Füz., Cəb., Şş.) “qıf” mənasında işlənməsini şimal-qərb şivələrində qərb xüsusiyyəti kimi qeyd etmək olar.

II fəsil “Şimal-qərb şivələrində çoxmənalılıq və omonimlik” adlanır. Azərbaycan dilinin şimal-qərb bölgəsinin şivələrinin leksik tərkibində forma və məzmunca söz qruplarına aid olan – çoxmənalı sözlər, omonim, sinonim və antonimlər müəyyən

yeri tutur. II fəslin “**Çoxmənalı sözlər**” adlı I paraqrafında polisemiya, çoxmənalı sözlərin semantik quruluşu, əsas – nominativ və törəmə mənalar haqqında məlumat verilmiş, şimal-qərb şivələrində işlək olan çoxmənalı sözlər aid olduğu nitq hissələrinə görə sistemləşdirilərək linqvistik təhlilə cəlb olunmuşdur. Bu şivələrdə çoxmənalı sözlərin əksər hissəsi isimlərdən ibarət olub, əsasən, metafora, metonimiya, sinekdoxa adlanan mənə köçürülmələri əsasında çoxmənalılıq kəsb edir.

Bəbə (Ş.) – 1. körpə uşaq, çağa; 2. gəlincik. – *Öyə bəbə gələnən dişdix yoxdu.* – *Bəbənnən oyniyənnən so:ra yatarsan, nənə: incitmiyəsən.* *Bəbə* ismi məcazi mənə əsasında çoxmənalılıq kəsb etmişdir. Sözüün ifadə etdiyi nominativ mənə “çağa”dır. Çağaya aid olan xüsusiyyət, ilk növbədə, onun çox balaca olmasıdır. Bu əlamət metaforik köçürülmə yolu ilə məcazi mənə kəsb edərək “gəlincik” mənasının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Metonimiyalar metaforalardan fərqlənir, çünki mənə köçürmələri bənzərlik əsasında deyil, zaman, məkan münasibətləri səbəbi ilə baş verir. Metonimiya köçürülməsi məkanla əlaqədar olduqda polisemantik söz həm məkanın adını, həm də həmin məkanda müvəqqəti və ya daimi yaşayan əhalini, yəni “tərkib”ini əhatə edir. Məs.: *oymax* (Ş., Oğ.) - 1. tayfa, nəsil; 2. kənd, oba; *tabın* (Zaq., Q., Bal.) – 1. tayfa, nəsil; 2. məhəllə. Şimal-qərb şivələrində, əsasən, məkana görə əmələ gələn metonimiyaların işlənilməsinə təsadüf olunur²⁴.

Sibil (Zaq., Bal.) – “künc” və “künc daşı” mənalarında işlənilən çoxmənalı sözdür. H.Həsənovun göstərdiyi kimi, “*burada eyni bir söz bütövü və ya bütövün hissəsini ifadə etmiş*”²⁵, nəticədə sinekdoxa yaranmışdır.

Əsas nitq hissələrindən biri sifətin çoxmənalılığı onun və aid olduğu isimlərin mənə növlərindən, hər iki nitq hissəsinin əlaqə və

²⁴ Sadıqova, K.R. Multiple words formed on basis of metaphoric al expression in the northwestern dialects of the Azerbaijani language // European research: Сборник статей XXIII Международной научно-практической конференции, Пенза: «Наука и Просвещение», – 2019, – с.72.

²⁵ Həsənov, H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası / H.Ə.Həsənov. – Bakı: Maarif, – 1987. – s. 39.

münasibətlərindən asılıdır²⁶. Bu əlaqə və münasibətlər sifətlərin mənə çalarlarının ya söz birləşməsi, ya da nitq situasiyası daxilində reallaşmasına gətirib çıxarır. Əksər hallarda həcm, ölçü, dad bildirən sifətlər söz birləşməsi daxilində çoxmənalılıq kəsb edir. Bu baxımdan şimal-qərb şivələrində işlək olan çoxmənalı sifətləri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

1. Söz birləşməsi daxilində mənə çalarları reallaşan çoxmənalı sifətlər: *Danğır* – 1.daz; 2. “otun bitmədiyi yer, məkan” mənalarında Oğuz rayonu şivəsində işlənir. Sözüün ilkin mənası (“daz” mənə çalarlığı) leksik-semantik özək olub, semantik cəhətdən ikinci mənanı özünə tabe etmişdir. *Danğır* sifəti uşaq, kişi, adam kimi isimlərin istənilən biri ilə münasibətdə əsas mənanı – “daz” mənə çalarlığını ifadə etmiş olur.

2. Nitq situasiyasında reallaşan çoxmənalı sifətlər. Bu qəbildən olan çoxmənalı sözlər qrupuna elə sifətlər daxildir ki, bunlar ya həqiqi, ya da məcazi mənada müxtəlif qrammatik kateqoriyaların təsiri ilə müəyyən mənə çalarlıqlarını ifadə etmək iqtidarındadır: *Hompolov* (Zaq.) – 1. yekəqarın. – *Hompolov adam ağır yeriyər*; 2. tamahkar. – *İlyas hompolovdi diyə dükannan çıxardılar*²⁷.

3. Mənə əlaqələrinin arasında həddlərinin çətinliklə müəyyən olunduğu sifətlər: Çoxmənalı sözlərdə nominativ mənə ilə törəmə mənaların arasında yaxınlıq elə həddə ola bilər ki, söz birləşməsi və ya cümlənin daxilində müəyyən isimlə əlaqələnmiş sifətlərin mənə çalarlıqları arasında fərqi sezmək o qədər də asan olmur. Məs.: *Otucu* (Ş.) – 1. çoxbilmiş, bilici; 2. hər şeyi bilən, bic.

Şimal-qərb şivələrində kifayət qədər çoxmənalı feillər qeydə alınmışdır. *Poralmx* – 1. halı, vəziyyəti dəyişmək. 2. “pisləşmək (havaya aiddir)” mənalarında Şəki rayonu şivəsində işlənir. – Söz ağzınnan çıxar-çıxmaz qız poraldı; – Hava da pora:ltıdı, da:gidəmmərox. A.Q.Ələkbərova görə, “*Çoxmənalı feilin ayrıca*

²⁶ Sadıqova K.R. Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrində çoxmənalılıq // – Bakı: Dilçilik İnstitutunun əsərləri, – 2018. № 2, – s.104.

²⁷ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti / redaktorlar A.Axundov, Q.Kazımov, S.Behbudov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – s.208.

mənalarını obyektiv şəkildə müəyyənləşdirmək üçün birinci növbədə həm feilin, həm də onun konfiqurativ əhatəsini təşkil edən isimlərin kateqorial-semantik məzmununu qarşılıqlı əlaqədə üzə çıxarmaq lazımdır"²⁸. Yuxarıdakı çoxmənalı feilin də mənə çalarlıqları sözün canlı və yaxud cansız isimlərlə münasibətlərində reallaşa bilər, yəni söz ilkin mənada insan anlayışı ifadə edən konkret isimlərlə münasibətdə "halı dəyişmək" mənasını bildirir, törəmə mənə kimi abstrakt məfhumu ifadə edən cansız isimlərlə işlənir.

A.Q.Ələkbərova görə, bəzi çoxmənalı feilləri nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, *"əsas mənanı da həmişə ayırıb göstərmək mümkün olmur"*²⁹, məs.: *tə:r eləmax* (Ş.) – 1. incimək; 2. "küsmək" mənə çalarlarındakı bu cür feillərə bölgə şivələrində də təsadüf etmək mümkündür.

Əsas nitq hissələrindən biri olan zərflərin tərz-i-hərəkət, zaman, yer, kəmiyyət və s. kimi müxtəlif mənə növləri vardır. Bu baxımdan çoxmənalı zərflərin strukturuna daxil olan variantlar fərqli semantikaya malik olur. *Şurullayı* (Oğ.) – 1. boş-boşuna; 2. avara, bıkar. – *Şurullayı çıxıb özün gəldin*; – *O, şurullayının biridi*³⁰. *Şurullayı* hərəkətin tərzini ifadə edən zərflərdəndir. Amma onu da xatırlatmalıyıq ki, zərf və sifətlər müxtəlif mənə növləri baxımından üst-üstə düşə bilər, yəni *"başqa nitq hissələri ilə çarpazlaşma və ya kəsişmə halları da özünü göstərə bilər"*³¹. Bu baxımdan tərz-i-hərəkət zərfləri olan *şurullayı* leksik-semantik nöqtəyi-nəzərdən səciyyəvi nümunədir.

İkinci fəslin **"Şimal-qərb şivələrində omonimlər"** adlı II paragrafında şimal-qərb şivələrində işlənən omonimlər araşdırılır. Omonimlər çoxmənalı sözlər kimi eyni səs tərkibinə malik olsalar da, tamamilə müxtəlif mənaları ifadə edir, eyni və ya müxtəlif nitq hissələrinə aid olur, mənşəyi etibarilə fərqlənir. Bölgə şivələrindəki

²⁸ Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası: (oçerklər) / redaktor Z.İ.Budaqova. – Bakı: Elm, – 1985. – s. 66.

²⁹ Yəne orada, – s. 67.

³⁰ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti / redaktorlar A.Axundov, Q.Kazımov, S.Behbudov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – s. 475.

³¹ Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası: (oçerklər) / redaktor Z.İ.Budaqova. – Bakı: Elm, – 1985. – s.162.

omonimləri yaranması etibarilə iki əsas qrupda qruplaşdırmaq mümkündür.

1. Çoxmənalı sözlərin məna əlaqələrinin qırılması nəticəsində yarandığı ehtimal olunan *dalda I sözü* Şəki şivəsində “əşyalar qoyulan və görünməyən yer” anlamında işlənir. Oğuz şivəsində də yaxın mənanı “gizli, məxfi yer” ifadə edir və müəyyən yaxınlığı olan məfhumları ifadə etməsi ilə həmin omonimlərin eyni mənşəli olmasını təsdiqləyir. *Dalda II* (Q.) – külək, yağış, gün tutmayan yer. *Dalda III* (Bal.) – “eyvan” mənasını ifadə edir. Beləliklə, çoxmənalı sözlərin parçalanaraq tamamilə yeni, müstəqil məna və ya məzmun kəsb etməsi ilə bağlı semantik proses (omonimləşmə) özünü yuxarıdakı nümunələrin əsasında büruzə verir.

2. Təsadüfi səs uyğunluğuna əsaslanan müxtəlif mənşəli leksik omonimlər: *Hil I* (Ş.) – qadınların boyunlarına bağladıkları romb şəkilli qızıl boyunbağı. *Hil II* (Ş.) – kələk; *Xal I* (Q.) – pencək. *Xal II* (Q.) – çayın kənarında çimmək üçün düzəldilən gölməçə. Bölgə şivələrində sayca çoxluq təşkil edən bu omonimlər arasında semantik cəhətdən hər hansı yaxınlıq nəzərə çarpmır.

Şimal-qərb bölgəsi şivələrində işlənən omonimlər mənşəyinə görə *türkmənşəli* və yaxud *alınma sözlərdən* ibarətdir: *Tabun I* (Bal.) – kənd. *Tabun II* (Q.) – at ilxısı. M.Şirəliyevə görə, qazax dilində işlək olan söz rus dilində də türk dillərindən keçmişdir və “at sürüsü” mənasını ifadə edir³². Ədəbi dildə və ya dialektlərdə işlənilməsindən asılı olmayaraq bütün alınma sözlər kimi omonimlər də bəzən fonetik və qrammatik dəyişikliyə məruz qalır, bəzən isə bu qəbildən olan sözlərdə qrafik, qrammatik uyuşma və ya dəyişiklik prosesi izlənilmir. *Uruf I* (Ş.) – az vaxt çərçivəsində an, dəqiqə. – *Bi urufdaca hazırliyytdi. Uruf II* (Ş.) “ruh” mənasındadır: – *Heylə eli: r ki, heç urufun da incimir. Uruf* ərəb mənşəli olub, alınma sözlərdə fonetik hadisələr hesabına formalaşan omonimlərdəndir³³.

³² Şirəliyev, M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları / M.Şirəliyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2008. – s.318.

³³ Гасанов, К.М. Омонимы в диалектах азербайджанского языка // – Баку: Вопросы диалектологии тюркских языков. Издательство Академии наук Азербайджанской ССР Баку, – 1966. – т. 4, – с.113.

Omonimləşmə eyni və müxtəlif nitq hissələrinə aid olduğundan şimal-qərb bölgəsi şivələrində işlək olan omonimlər leksik, leksik-qrammatik və qarışıq omonimlər kimi qruplaşdırılmışdır. Leksik omonimlərdən fərqli olaraq, leksik-qrammatik omonimlər iki müxtəlif nitq hissəsinə aid olur: *Zol I* (Q.) – həmişə, daima. *Zol II* (Ş.) – ipəkçiliklə əlaqədar termindir, “barama qurdunun üzərinə yarpaqları döşəməklə düzəldilən sıra” mənasındadır. Qax rayon şivəsində işlək olan *zol I* hərəkət və hadisənin zamanını bildirməklə zərfə aid olur.

Şimal-qərb şivələrinin lüğət tərkibində minimum üçüzlü fərqli nitq hissələrindən ibarət qarışıq omonimlər cərgəsinə təsadüf etmək mümkündür: *Qolay I* (Zaq., Naxç.) – pis. – *Bu yeri qolay suvarmışan. Qolay II* (Zaq., Şəmk.) – yön, səmt. – *Qolayım tüşdü, o:nuçun yaxşı atdım. Qolay III* (Q., Qaz.) “asan, rahat; yaxşı” mənasında işləkdir. – *Bu laf qolay şeydi kin!*³⁴.

Beləliklə, bölgə şivələrinin lüğət tərkibi mənşəyi (türkmənşəli və alınma), eyni və ya müxtəlif nitq hissələrinə aid olması (leksik, leksik-qrammatik, qarışıq), quruluşca növləri (sadə; düzəltmə; mürəkkəb), çoxmənalı sözlərin semantik parçalanması və ya təsadüfi səs uyğunluğu nəticəsində yaranması baxımından fərqlənən omonimlərlə zəngindir³⁵.

“**Şimal-qərb şivələrində sinonimlik və antonimlik**” adlı III fəsil iki paragrafdan ibarətdir. I paragraf “**Mütləq və nisbi sinonimlər**” adlanır. Bu fəsildə bölgə şivələrində işlək olan həm mətn daxilində, həm də mətndən kənarında müəyyən bir məfhumu ifadə edən mütləq və ancaq mətnə görə bir-birinə yaxın mənada işlənən nisbi sinonimlərdən (*Pompur* “qıvrım” – *şolduman* (Bal.) “saçı dağınıq, saçı səliqəsiz” sinonimləri bu mənada nisbi mənə ifadə edən sinonimlərdəndir) danışılır.

Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrində isimlərin sinonimliyinə ədəbi dildən fərqli olaraq daha çox təsadüf edilir.

³⁴ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti / redaktorlar A.Axundov, Q.Kazımov, S.Behbudov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – s.307.

³⁵ About lexical-semantic word groups in north-western dialects of the Azerbaijani language // – Warszawa, Polska: Część: Colloquium-journal, – 2024. №18 (211), – s. 9.

Əyaxçı – buyruxqul – icra:çı – miyanda // miyəndə – təfildar // təfillər (Ş.). *Əyaxçı* “toy və yas kimi məclislərində ofisiantlıq edən şəxs və ya şəxslər”. – *Holarda da əyaxçı elə hoydu. Buyruxqul* “verilən tapşırıqları yerinə yetirən şəxs, köməkçi”. – *Elə bil dədəsi:n buyruxquliyəm. İcra:çı* “xidmətçi”, “kuryer”. *Miyanda // miyəndə* “xidmətçi”. – *Həyindi icraçı diyillər, hunda miyanda diyirdilər. Təfildar // təfillər* “vergiyığan”. – *Təfildar vergi yığardı // – Təfillər töyci yığana diyirdilər*³⁶. *Əyax-*; *icra-*, *təfil-* kimi mənəli kök morfemlərə *-çı*⁴, *-dar* müvafiq şəkilçilərin əlavəsilə düzələn *əyaxçı*, *icraçı*, *təfildar* sözləri; o cümlədən *buyrux* və *qul* müstəqil köklərindən əmələ gələn *buyruxqul* sözü *miyanda // miyəndə* kimi sinonimlərlə həmin sistem daxilində geniş əhatə dairəsinə malik sinonim cərgəni təşkil edir.

Feillərin sinonimliyində həm özlərinin leksik mənə növləri, morfoloji-qrammatik xüsusiyyətləri, həm də digər nitq hissələrindən olan sözlərlə əlaqəsi mühüm rol oynayır. *Dişəmax* “dişli, kəsici alətləri itiləmək” – *xartdamax* “xart daşı ilə itiləmək” sinonimləri Şəki rayon şivəsində, əsasən, birləşmə daxilində işlədilir: – *Ata:n gözü orax dişiyəndə olutdu* (Ş.).

Sinonim cərgələrin yaranmasında çoxmənalı sözlərin və omonimlərin rolu vardır, belə ki, bu cərgələr çoxmənalı sözlərin və omonimlərdə mənələrdən birinin həmin mənəni ifadə edən başqa bir sözə uyğun gəlməsi ilə düzəlir. Məs.: *curumbul* (Oğ., Q.) – 1. paltarsız; 2. qabıqsız (qoz, fındıq). *Curumbul* sözünün ikinci, yəni törəmə mənəsi ilə “qərzəksiz qoz, fındıq, şabalıd mənəsindəki” *cıvrıx* (Zaq.) sözü sinonim cərgəni formalaşdırır. *Curumbul* həm də Oğuz rayon şivəsində “gavalı növü” adıdır, “qabıqsız (qoz, fındıq)” mənəsini bildiren *curumbul* leksik vahidi ilə omonimlik təşkil edir.

Şimal-qərb şivələrində işlənən sinonim cərgələr bəzən düzəltmə (*icra:çı* (Ş.) “xidmətçi, kuryer” – *təfildar* (Ş.) “vergiyığan”); bəzən isə mürəkkəb sözlər (*köhlü-kömələxli* (Ş.) “yerli-dibli, tamam, bütövlüklə” – *omalax-çomalax* (Ş.) “birlikdə,

³⁶ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti / redaktorlar A.Axundov, Q.Kazımov, S.Behbudov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – s.359; s.488.

ucdantutma” – *div-dəhnə* (Ş.) “tamamilə, ucdantutma, dərindən”) hesabına yaranır.

Bununa yanaşı bölgə şivələrində mürəkkəb sözlərin sadələşmiş söz formalarının iştirak etdiyi sinonim cərgələrə də təsadüf etmək mümkündür: *Cirəfə* “arıq” – *quyrax* “xırda, balaca, kiçik” – *leşgi* (Ş.) “yağsız, arıq”. B.Əhmədov *cirəfə* sözünün mənşəyini “bildirçinə oxşar quş, ördəyin kiçiyi” mənasındaki *cürəpəcə* sözü ilə əlaqələndirir, köçürmə əsnasında (“arıq, balaca” mənalı) *çürəv+beçə* (“bala, kiçik” mənalı) kimi iki sinonim sözün cəmlənməsindən yarandığını göstərir³⁷.

Kakofemizm yolu ilə əmələ gələn sinonimlər hər hansı mənəni vulqar və kobud şəkildə ifadə edir və bəzən cərgənin bir deyil, bir neçə üzvünü əhatə edir: *Boğmalanmax* “yemək” – *pöşələmək* “yemək, yaxşı çeynəmədən tez-tez yemək” – *lombalamax* (Oğ.) “çox-çox və tələsik yemək”. Evfemizmlə əlaqədar yaranan sinonimlər isə mənə, məzmunun yumşaldılmasına və sinonim cərgə üzvlərinin artmasına təsir edir: *İsdatmax* (Ş.) “döymək, əzişdirmək (adam)” – *dalaşmax* “savaşmaq”³⁸.

Beləliklə, sinonim cərgələrdəki sözlərin quruluş baxımından sadə, düzəltmə və ya mürəkkəb olması, mənşəyi baxımından milli və ya alınma olması sinonimlərin müxtəlif yollarla meydana gəlməsinin göstəricisidir.

“Şimal-qərb şivələrində antonimlik” adlı II paragrafda əks-mənalı sözlərdən danışılır. Həmin leksik vahidlər üçün səciyyəvi xüsusiyyət yalnız əksmənalılıq deyil, həm də müxtəlif fonetik şəkillə, bir-biri ilə əlaqəsi olmayan kök morfemlərlə ifadə olunmasıdır. Məs.: bölgə şivələrində işlənən *əncərri* (Ş.) “gözəl, yaraşlıq”, *əncərsiz* (Ş.) “çirkin, yaraşsız” kimi sözləri leksik antonimlər kimi qəbul edilmir.

Alacalı (Ş.) “rəngbərəng” – *siyato*: (Ş.) “berrəng, saya”; *alacalı* (Ş.) “rəngbərəng” – *ağcavaz* (Ş.) “ağtəhər” kimi antonim

³⁷ Əhmədov, B.B. Azərbaycan dili şivələrində fono-semantik söz yaradıcılığı / B.B.Əhmədov. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, – 1994. – s.163-164.

³⁸ Sadıqova K.R. Azərbaycan dilinin şimal-qərb bölgəsi şivələrində sinonimlərin yaranma yolları // Elm və təhsilin aktual problemləri I beynəlxalq elmi konfransı, – Bakı: Elger, – 15 oktyabr, – 2019, – s. 356-362.

birləşmələrdə isə ziddiyyətin tamlığı və natamamlığı özünü büruzə verir.

Antonimlər quruluşu etibarilə 3 qrupda təsnif edilir. Məs.: şimal-qərb şivələrində işlək olan antonimlərdən *çəpəllix* (Zaq.) “pintilik” – *uzdannix* (Zaq.) “təmizlik” quruluşca düzəltmə, *ülkədoğan* (Oğ.) “payızın əvvəli” – *ülkəbatan* (Oğ.) “payızın axırı” mürəkkəb antonimlərdəndir.

Şimal-qərb şivələrinin lüğət tərkibində də mənşəyinə görə fərqlənən, alınma və türk mənşəli sözlərdən ibarət olan antonimlərə təsadüf etmək mümkündür. *Ertədən* // *ərtədən* (Ş.) “səhər tezdən, sübh tezdən, sübhdən” – *ilkindi* (Ş., Oğ., Zaq., Q.) “axşamüstü, günbatan vaxtı”. *Ertə* sözü qədim türk yazılı abidələrində “səhər, sabah” anlamında “*ir*” fonetik şəklində işlənmişdir. V.V.Radlov sözü *ertä, ärta* fonetik tərlibində göstərir və *ertä, ärta* qırğız dilində “tez, əvvəllər” mənalarını ifadə edir³⁹.

Xuylanmax (Ş., Q.) “həyəcanlanmaq – *toxdamax* (Ş.) “özünə gəlmək, sakitləşmək”. *Xuylanmax -lan, -lən* şəkilçisi vasitəsilə İran mənşəli sözdən düzəlmişdir, şərq qrupu dialekt və şivələrində “dəli olmaq, özündən çıxmaq” mənasında işləkdir⁴⁰. *Toxdamax* feili türk mənşəlidir, *tokta* fonetik tərkibində “toxtamaq, sakitləşmək” mənasında Orxon abidələrində öz əksini tapmışdır: *Olurtukıma öltəçiçə sakınığıma türk bəglər, bodun ögürüp, sebinip toktamış közü yögərü körti* “Mən (taxta) oturduqda, ölcəyini düşünən türk bəyləri, xalqı öyünüb-sevinib toxtamış gözü ilə yuxarı (taxta) baxdı”⁴¹.

Antonimlərin ifadə etdiyi məfhumlar insanın iş fəaliyyətini, həyat tərzi, mənəvi aləmini əhatə etdiyindən onları mənə növləri baxımından da qruplaşdırmaq mümkündür:

1. İnsanın iş fəaliyyəti ilə əlaqədar məfhumları ifadə edən antonimlər: *əjgeyin* (Ş.) “bikar, işsiz, asudə” – *başıdunux* (Ş.) “məşğul, başıqarışıq”.

³⁹ Радлов, В.В. Опыт словаря тюркских наречий / В.В.Радлов. – Санктпетербург: Тип. Имп. акад. наук, – т. 1, – 1893. – с. 791.

⁴⁰ Tahirov, İ. Dialekt leksikasında alınma sözlər (şərq qrupu dialekt və şivələrinin materialları üzrə) / İ.Tahirov. – Bakı: Nurlan, – 2004. – s. 51.

⁴¹ Rəcəbov, Ə. Orxon-Yenisey abidələri / Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. – Bakı: Yazıçı, – 1993. – s. 378; s.92; s.104.

2. *Curcur* (Q.) “duru” – *qimil* (Q.) “bulanıq” kimi antonimlər təbiət hadisələri ilə əlaqədar məfhumları ifadə edir.

3. Zamanla əlaqədar məfhumları ifadə edən antonimlər: *imsek* (Zaq., Bal.) “sübh çağı” – *ilkindi* (Ş., Oğ., Zaq., Q.) “axşamüstü, günbatan vaxtı”.

4. Əlamət, keyfiyyət bildirən antonimlər: *xırça* // *xırqa* “səliqəsiz” – *uzdan* (Zaq.) “təmiz, səliqəli”.

5. Hal-vəziyyət bildirən antonimlər: *oşalmax* (Zaq., Q.) “sağalmaq” – *naçaxlamax* (Zaq.) “xəstələnmək”; *avşatmax* (Q.) “qəlbini sındırmaq, qırmaq” – *əyrişməx* (Q.) “yaltaqlanmaq”.

Antonim cütlükləri təşkil edən sözlərdən biri və ya hər ikisi omonim ola bilər: *Ornaç* (Q.) “ucaboy, ucaboylu” – *qanda* (Q., Bal.) “qısaboylu”. “Qısaboylu” mənasında Qax, Balakən rayon şivələrində işlək olan *qanda* sözü “ucaboy, ucaboylu” anlamındakı *ornaç* leksik vahidinin antonim ekvivalenti olmaqla yanaşı həm də omonimdir, digər şivələrdə eyni fonetik şəkildə tamamilə fərqli mənaları ifadə edir: *Qanda I* (Quba, Dərbənd, Xaçmaz) “qoca camış. *Qanda II* (Dəvəçi) “harada”.

Bütün antonim cərgələr qrammatik baxımdan eyni qəlibdə olmalıdır. Lakin dilimizdə elə sözlər vardır ki, bir neçə nitq hissəsi üçün ortaq sözlər hesab olunur. Eyni fonetik şəklə və leksik mənaya malik olan həmin sözlər həm isim, həm zərf və ya həm say, həm zərf kimi işlənir. Bu cür sözlərin hansı nitq hissəsinə aidliyini müəyyən-ləşdirmək üçün əşya və ya hərəkəti təyin etdiyini, cümlədəki mövqeyini nəzərə almaq vacibdir. Bölgə şivələrindəki aşağıdakı antonim cütlüklər əsas nitq hissələrindən isim və zərfə aid olması ilə bu baxımdan fərqlənir: *Obaş* (Ş., Zaq.) “sübh çağı” – *ilkindi* (Ş., Oğ., Zaq., Q.) “axşamüstü, günbatan vaxtı”. – *Savax obaş ge:ycəm* (Ş.). – *Öydə olginən, ilkindi vaxtı sizə gələcağam* (Zaq.); – *Gün batana yaxına de:rix'ilkindi*⁴² (Oğ.).

Şimal-qərb şivələrində isim, feil, zərf kimi əsas nitq hissələri ilə müqayisədə sifətlərlə ifadə olunan antonim cütlüklər kəmiyyət baxımından üstünlük təşkil edir: *dişdəmə* (çay) (Ş.) “şit” – *salma*

⁴² Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti / redaktorlar A.Axundov, Q.Kazımov, S.Behbudov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – s.233.

(çay) “şirin” (Ş.), *zolatay* (Q., Bal.) “iri, nəhəng” – *carcur* (Bal.) “kiçik”.

Bununla yanaşı feillərdən və tərkib hissələri frazeoloji birləşmələrdən ibarət antonim cütlüklər də işləkdir. *Oñalmax* (Zaq., Q.) “sağalmaq” – *naçaxlamax* (Zaq.) “xəstələnmək”, *marız tüşmək* (Q.) “düşmənlə olmaq” – *mayıl durmax* (Q.) “tərəf saxlamaq”. – *Men bilmiy niyə mennən marız tüşüp*; – *Sen seninkinə mayıl durma:p mağa durma:casın*⁴³. *Öc düşmək* (Q.) “bir-birinin əksinə, ziddinə olmaq” mənasındadır. *Mayıl durmax* (Q.) və *öc düşmək* (Q.) birləşmələri əsasında zidd münasibətlərin mütləqliyini təsdiqlədiyimiz halda, *mayıl durmax* – *marız tüşmək* birləşmələri üçün əkslik münasibətinin “zəif”⁴⁴ olmasını vurğulamalıyıq.

Bölgə şivələrində antonimlərdən fərqli olaraq, omonim və çoxmənalı sözlər kimi eyni fonetik tərkibə malik əks mənalı sözlərə - enantiosemiyalara da təsadüf edilir: *Düşünüşmax* (Ş.) “bir-birinin ziddinə getmək”; “uyğun gəlmək, yaramaq” mənalıdır. – *Helə bil sənnən düşnüüşütdülər, nə isti:llər bimirəm* (Ş.). – *Məsəl, diyirəm, habı haçar ho qufula düşünüşür*⁴⁵. Azərbaycan ədəbi dilində və dialektlərdə işlənən bu cür enantiosemiyalar antonimik və ya omonimik hadisə kimi öyrənilməsindən asılı olmayaraq eyni sistem daxilində forma və məzmunca söz qrupları olan çoxmənalı söz – omonim – antonimlər arasındakı münasibətlərin təzahürüdür.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqat işindən əldə olunan nəticə və qənaətlər öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan dilinin şimal-qərb bölgəsi şivələri Şəki-Oğuz, Zaqatala-Qax və Balakən regionunun şivələrini əhatə edir. Şimal-qərb şivələrində Azərbaycan dilinin şimal-şərq ləhcəsi üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər, o cümlədən, ərazi cəhətdən əlaqədə

⁴³ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti / redaktorlar A.Axundov, Q.Kazımov, S.Behbudov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – s.345; s.347.

⁴⁴ Rzayeva, K. Çoxmənalılıq və onun digər leksik-semantik kateqoriyalarla əlaqəsi haqqında // – Bakı: S.M.Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, – 1977. № 5, – s. 48.

⁴⁵ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti / redaktorlar A.Axundov, Q.Kazımov, S.Behbudov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – s.149.

olmadığı şivələrin (cənub ləhcəsinin) təsiri, əhalinin miqrasiyası səbəbilə qərb və cənub ləhcələri, digər türk dilləri, həmçinin qohum olmayan dillər üçün spesifik olan əlamətlər qarışıqlıq faktorunu yaradır.

2. Ərazinin coğrafi tərəfdən şimal-qərbdə yerləşməsi; bu səbəbdən şimal xüsusiyyətləri ilə bərabər qərb xüsusiyyətlərinin Şəki-Zaqatala regionu şivələrində müşahidə olunması əvvəlcə şimal qrupu kimi təsnif edilən şivələr qrupunu “şimal-qərb” şivələri adlandırmağa əsas vermişdir.

3. Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrinin lüğət tərkibində arxaik türk leksik qatı üstünlük təşkil etsə də, alınma sözlərin kəmiyyət etibarilə çoxluğu diqqəti cəlb edir. Ərazinin Dağıstandilli xalqlarla qonşuluğu Qafqaz mənşəli sözlərin bölgə şivələrində daha aktiv şəkildə işləkliyinə imkan yaradır (16%). Bununla yanaşı, əsasən, bölgənin təsərrüfatı, əhalinin məşğuliyyəti və məişəti ilə bağlı olan fars (20%) və ərəb (11%) dillərindən keçmiş leksik vahidlərə də təsadüf etmək mümkündür.

4. Şimal-qərb bölgəsinin iqlim şəraiti, sahib olduğu iqtisadi, coğrafi xüsusiyyətlər bölgə şivələrinin leksik tərkibinin zənginliyinə səbəb olan amillərdəndir. Belə ki, baramaçılıq və tütünçülükə əlaqədar terminoloji leksikanın inkişafı ilə yanaşı, əkinçilik, çəltikçilik (6,1%), heyvandarlıq (6,7%), bağçılıq (6,6%) və s. kimi tematik söz qruplarının çoxluğu Şəki, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən rayon şivələrinin lüğət tərkibi üçün xarakterikdir.

5. Azərbaycan dilinin şimal-qərb bölgəsi şivələrinin leksikası forma və məzmunca fərqlənən söz qrupları ilə zəngindir. Ədəbi dildə olduğu kimi bölgə şivələrində işlək olan eyni fonetik tərkibin polisemantik, omonim, sinonim və antonim cütlüyünün üzvü olması leksik-semantik kateqoriyalar arasındakı bağlılığı əks etdirir.

6. Şimal-qərb şivələrində işlənən çoxmənalı sözlərin əksər hissəsi isimlərdən (67%) ibarətdir və bu isimləri mənə köçürmələrinin növlərinə əsasən qruplaşdırmaq mümkündür. Bölgə şivələrində işlənən çoxmənalı sifətlərin mənə çalarları ya söz birləşmələrinin daxilində (35%), ya da nitq situasiyasında (52%) reallaşır; hətta şivələrimizdə mənə əlaqələrinin arasındakı hədudların çətin müəyyən olunduğu sifətlərə də (13%) təsadüf etmək

mümkündür. Məna köçürülməsi, əsasən, isim, sifət, feil kimi əsas nitq hissələri üçün səciyyəvi olsa da, əvəzlik, say, zərf kimi digər nitq hissələri üçün o qədər də xarakterik deyil və bu xüsusiyyət özünü bölgə şivələrində də büruzə verir.

7. Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrinin lüğət tərkibində çoxmənalı sözlərin semantik təbəddülatı nəticəsində formalaşan eynimənşəli omonimlərdən başqa təsadüfi səs uyğunluğuna əsaslanan müxtəlif mənşəli leksik vahidlər də sayca çoxluq təşkil edir (51 faizin 49 faizə nisbətində). Omonimlər türkmənşəli və yaxud alınma sözlərdən ibarət olmasına, qrammatik mənasına görə müxtəlif qrupları təşkil edir, leksik-qrammatik (9,5%) və qarışıq omonimlər (1,4%) eyni nitq hissəsinə aid leksik omonimlərdən (15,3%) fərqlənir.

8. Şimal-qərb şivələrində işlənən və sinonimik cərgəni təşkil edən üzvlər mütləq və nisbiliyinə, cərgədəki digər üzvlərlə nisbətdə dominantlığına görə fərqlənir. Sinonimik cərgədəki sözlərin quruluş baxımından sadə, düzəltmə və ya mürəkkəb olması, mənşəyi baxımından milli və ya alınma olması şivələrimizdə işlənən sinonimlərin müxtəlif yollarla meydana gəlməsinin göstəricisidir. Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrində isimlərin sinonimliyinə (40%) ədəbi dildən fərqli olaraq daha çox təsadüf edilir. Şimal-qərb şivələrində mütləq və nisbi sinonimlərdən fərqli olaraq, ekvivalentlərini “tam şəkildə” əvəz edə bilən dubletlər də müşahidə edilir.

9. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, istər ədəbi dilimizdə, istərsə də şivələrimizdə bütün leksik vahidlərin antonimi yoxdur və əsasən, sifətlər, saylar, feillər antonim kimi işləyə bilər. Bölgə şivələrində əksliyi tam olaraq dolğun şəkildə ifadə edən mütləq antonimlərdən başqa, mənaca ekvivalentlərinin tam əksi olmayan leksik vahidlərə – nisbi antonimlərə təsadüf edilir. Şimal-qərb şivələrinin lüğət tərkibində mənşəyinə görə fərqlənən, yəni türkmənşəli və alınma sözlərdən ibarət olan antonimləri müşahidə etmək mümkündür. Bölgənin şivələrində də antonim qoşalılar, əsasən, sifətlərin əsasında (47%) formalaşır və isimlərin əksmənalılığı sifətlərlə müqayisədə daha məhduddur. Ədəbi

dilimizdə olduğu kimi bütün şivələrdə, o cümlədən, şimal-qərb şivələrində əksmənalı frazeoloji birləşmələrə də təsadüf edilir.

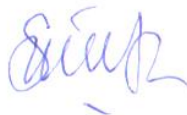
10. İstər ədəbi dildə, istərsə də dialektlərdə əks mənaya malik elə sözlərə təsadüf edilir ki, həmin sözlər antonimlərdən fərqli olaraq, omonim və çoxmənalı sözlər kimi eyni fonetik tərkibdədir. Bu cür sözlər enantiosemiyalar adlanır. Eyni cərgədəki antonimlərin müxtəlif fonetik şəkillərə malik olması enantiosemiyaları omonimik hadisə kimi izah etməyə gətirib çıxarır, amma Azərbaycan ədəbi dilində və dialektlərdə işlənən bu cür enantiosemiyalar ya antonimik, ya da omonimik hadisə kimi öyrənilməsindən asılı olmayaraq eyni sistem daxilində forma və məzmunca söz qrupları arasındakı münasibətlərin təzahürüdür.

Tədqiqat işinin əsas məzmunu aşağıdakı çap olunmuş elmi məqalələrdə, respublika və beynəlxalq konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan dili dialektlərinin təsnifatında şimal-qərb şivələrinin yeri və həmin şivələrin leksikası haqqında // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2016. №4, – s. 159-163.
2. Azərbaycan dilinin şimal-qərb bölgəsi şivələrinin digər dialektlərlə və müxtəlif dillərlə əlaqəsi haqqında // I Türkoloji Qurultayın türk xalqlarının mədəni-mənəvi birliyinin yaradılmasında rolu, – Bakı: ADPU, – 2016, – s. 89-94.
3. Azərbaycan dilinin şimal-qərb bölgəsi şivələrində digər türk dilləri ilə uyğun gələn xüsusiyyətlər // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların I Beynəlxalq Elmi Konfransı, – Bakı: BMU, – 05-06 May, – 2017, – s. 629-630.
4. Azərbaycan dilinin şimal-qərb bölgəsi şivələrində “Kitabi-Dədə Qorqud” leksikası // “Azərbaycanda İslam həmrəyliyi: İslam dəyərləri və Azərbaycan gəncliyi” mövzusunda tələbə, magistrant və doktorantların respublika elmi-nəzəri konfransı, – Bakı: – 2017, – s. 60-61.

5. Vaqifin dili və Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələri // “Molla Pənah Vaqif təsviri realizmin banisi kimi” adlı elmi-praktik konfransı, – Bakı: ADPU, – 28 sentyabr, 2017, – s. 205-208.
6. Лексика северо-западных говоров азербайджанского языка // – К.: Язык и культура, – 2018. Выпуск 21, – стр. 63-71.
7. Azərbaycan dilinin şimal-qərb bölgəsi şivələrində sinonimlik // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2018. 2 (106), – s. 102-104.
8. Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrində omonim sözlər // – Bakı: Pedaqoji Universitetin Xəbərləri. Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, – 2018. c. 66, № 2, – s. 102-112.
9. Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrində işlənən ərəb və fars sözləri haqqında // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Mədəniyyətlərarası dialoqda bədii ədəbiyyatın rolu” adlı beynəlxalq elmi konfransı, – Sumqayıt: SDU, – 04-05 dekabr, – 2018, – s. 461-463.
10. Azərbaycan dilinin şimal-qərb bölgəsi şivələrində antonimlik // – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2018. №2, – s. 193-200.
11. Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələrində çoxmənalılıq // – Bakı: Dilçilik İnstitutunun əsərləri, – 2018. № 2, – s. 96-111.
12. Multiple words formed on basis of metaphoric al expression in the northwestern dialects of the Azerbaijani language // European research: сборник статей XXIII Международной научно-практической конференции, – Пенза: МЦНС «Наука и Просвещение», – 2019, – p. 69-73.
13. Azərbaycan dilinin şimal-qərb bölgəsi şivələrində sinonimlərin yaranma yolları // Elm və təhsilin aktual problemləri I beynəlxalq elmi konfransı, – Bakı: Elger, – 15 oktyabr, – 2019, – s. 356-362.
14. Nəsiminin dili və Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələri // Tanınmış türkoloq alim Məhəbbət Mirzəliyevanın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransı, – Bakı:

- AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, – 28 oktyabr, – 2019, – s. 125-126.
15. Azərbaycan dilinin kuzey-batı ağızlarında və digər türk dillərində kullanılan leksik birimlər // Совершенствование методики обучения языкам: площадка обмена прогрессивной практикой: материалы IV Международного научно-методического онлайн-семинара, – Казань: Нур-Султан – Измир, – 20 февраля, 2020 г., – s. 373-377.
 16. Azərbaycan dilinin şimal-qərb bölgəsi şivələrində işlənən antonimlərin məna növləri // Birinci Türkoloji Qurultayın 95-illik yubileyinə həsr edilmiş Türk dillərinin və ədəbiyyatının tədqiqi və tədrisinin aktual problemləri mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans, – Sumqayıt: SDU, – 20-21 may, 2021, – s. 205-207.
 17. Azərbaycan dilinin şimal-qərb bölgəsi şivələrinin mətbəxlə bağlı leksikası // Beynəlxalq elm və təhsildə innovativ texnologiyalar simpoziumu, – Bakı: ADPU, – 24-25 may, 2021, – s. 260-264.
 18. Azərbaycan dilinin şimal-qərb bölgəsi şivələrində işlənən bir neçə türkmənşəli söz haqqında // Euroasia International Congress on Scientific Researches and Recent Trends-VIII, – Zambales, Philippines: The Philippine Merchant Marine Academy College in San Narciso, – August 2-4, – 2021, – p. 325-330.
 19. About lexical-semantic word groups in north-western dialects of the Azerbaijani language // – Warszawa, Polska: Cześć: Colloquium-journal, – 2024. №18 (211), – p. 7-11.

Dissertasiyanın müdafiəsi 10 yanvar 2025-cü il tarixində saat 12⁰⁰-da Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ5008, Sumqayıt şəhəri, 43-cü məhəllə. Sumqayıt Dövlət Universiteti.

Dissertasiya ilə Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Sumqayıt Dövlət Universitetinin rəsmi saytında (www.sdu.edu.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 09 dekabr 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 02.12.2024

Kağız formatı: 60*84/^{1/16}

Həcm: 39822 işarə sayı

Tiraj: 100